

Salqın menán jol júrdı (176-bet). Sózdiń aqırında: Altun jalatǵan kúdarı chaldı (175-bet). Sarı xoja piri bar (174-bet). ... balıqchıdan sıralǵı dedi (198-bet).

«I» foneması til ortası, jıńışke, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumсалған.

«I» foneması sózdiń basında: ...atlarına altunnan igár saldı (175-bet). On ekki imam tórt cháhriyar (176-bet). ol ichindá kim degáni bar erdi (177-bet). ...ashlıqnıń inabatı bashına yetib (179-bet). Sózdiń ortasında: Qoblan minarnıń túbine súlúsatin tasladı (189-bet). Pir háwándár bolǵan soń (193-bet). Mihnetsiz tikán enmáydı (193-bet). Sózdiń aqırında: Túlki júrmás túnáydán (176-bet). Yeti kún tamam ayqasıb (196-bet). Shul sózime máni bergil qarrı pir (176-bet).

«I» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde (sińli, kómir, bilim, ini), qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde de (mási, bizler, ápkigán), eski qaraqalpaq tiliniń jazba esteliklerinde de (fáueski, hárkimlárdán, ilán) sózdiń barlıq poziciyalarında jıyı ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, «Qoblan» dástanı tilindegi dawıslı fonemalardıń qollanılıwında birqansha ózgesheliklerdiń bar ekenligi seziledi. Dástannıń jazıp alınǵan waqtındaǵı sóylew tiliniń fonetikalıq ózgeshelikleri menen házirgi ádebiy tilimizdiń fonetikalıq ózgeshelikleri salıstırılǵanda, dástan tilinde qońsılás ózbek, qazaq xalqı tilleriniń tásiiri anıqlandı. Dástan tiline usı baǵdarda analiz jasaw bizge folklorlıq shıǵarmalardıń ádebiy tilimizdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı áhmiyetin anıqlaw imkanıyatın payda etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – Москва. Т. II. 1952. – 33.
2. Даўлетов А. Вокализм каракалпакского языка. АКД. – Нукус, 1966
3. Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. – АКД. – Нукус, 1966.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 309.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.; Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М, 1952. т II. – С.44-45.
7. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.153.
8. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.154.
9. Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999. – Б.103-104.
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М-Л, 1948. – С.49
11. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 310–321.
12. Хамидов Х. Каракалпак тили тарийхының очеркleri. – Нөкис, 1979. – Б. 219–221.
13. Каракалпак фольклоры. VIII том. – Нөкис, Каракалпакстан, 1981.

"Qoblan" dostani tilida unli fonemalar

Rezyume. Maqolada "Qo'blan" dostoni tilining fonetik xususiyatlari so'z etilgan. Unda dostonning yozib olingan vaqtidagi nutq tilining fonetik xususiyatlari bilan hozirgi adabiy tilimizning fonetik xususiyatlari qiyoslangan.

Tayanch so'zlar: fonetika, fonema, unli fonema, anlaut, inlaut, auslaut.

Гласные фонемы в дастане "Коблан"

Резюме. В статье рассказывается о фонетических особенностях эпоса Коблан. В нем сопоставляется фонетические особенности эпоса, когда его записывали и фонетические особенности современного литературного языка.

Ключевые слова: фонетика, фонема, гласная фонема, анлаут, инлаут, аусллаут.

Vowel phonemes in the epic of "Koblan"

Summary. The article describes the phonetic peculiarities of the epic "Qoblan". It compares the phonetic features of the spoken language at the time of the epic's recording with the phonetic features of our current literary language.

Key words: sound, phoneme, voiced phoneme, anlaut, inlaut, auslaut.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI IKONLIQ (TULǴALIQ) YAKI KÓRINISKE ELIKLEWISH KONCEPTLARI

¹Qudaybergenov M. S., ²Bayımbetova M. B.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Eliklewish sózler derlik dúnyanıń barlıq tillerinde ushırasadı [1:384],[2:248],[3:433] hám nominaciyanatuǵın dawıslar tiykarınan birdey bolǵanı ushın eliklewishler dúnyadaǵı basqa tillerde pútkilley birdey bolmasa da, dúzilisi uqsas bolıp keledi. Olardıń uqsaslıǵı aytilatuǵın dawıslardıń tiykarǵı akustikalıq qásiyetleri menen belgilenedi. Óz zamanınıń belgili alımı Dr. Jonsonnıń keltiriwınshе, sawbettiń qánshelli nátiyjeli bolıwı ushın sawbet eliklew usılında bolsa, ol har qanday adamnıń esinde jaqsı saqlanıp qalıwın keltirip ótedi.

Eliklewishlerdiń hár qıylı tiller ortasındaǵı parqı tap sol dawıstı kórsetetuǵın túrli tillerdiń fonetikasi ortasındaǵı ayırmashılıqlarda bolıp, birinshi náwbette, eliklew hár sapar málim bir tildıń fonemik inventarizaciyası sheklengenligi menen baylanıslı. Eliklewish sózliginiń universallıǵın páseytiretuǵın ekinshi faktor sonda, túrli tillerde eliklewish dawıslar ushın tiykar bolǵan dawıs kóbinese quramalı akustikalıq hádiyse bolıp, ol jaǵdayda túrli tillerde jetkerip beriwshiler túrli komponentlerde ajratıp kórsetedi. Biraq, tiller ortasındaǵı bunday sezilerli ayırmashılıqlarǵa qaramay, eliklewishlerdi anıqlawda universal tendenciya ele da ústinlik etedi. Solay etip, eliklewish belgilerde uqsaslıq dástúriy qaǵıydalar menen qollap -quwatlanıwı múmkin (mısalı, hár qıylı janrlardaǵı obrazlardı kórinislik uqsaslıq hár qıylı dástúriy texnikalar menen jertekiledi) hám belgi im-ishara -belgisi sıyaqlı ádetiy kórsetkish túrli

mádeniyatlarda hár qıylı mánislerdi iyelewi múmkin[4:18-24]. A. Kruzdnıń pikirine kóre, hár qanday mánis óz tábiyatına kóre konseptual bolıp, tilge tiyisli forma hám tilden tısqarı haqıyqatlıq ortasında óz-ara baylanıslıq bar ekenligin názerde tutadı, áyne konseptual strukturalar arqalı sırtqı dúnya menen tikkeley bolmağan baylanısıw múmkin boladı [5:204]. Bul pikirine qosımsha etip – “konceptler insannıń biliw iskerliginiń zárúrli elementi bolıp, olar da tóplangan bilim tájiriye tiykarında qalıpleseı,” – dep keltiredi [5:204]. Ikonlıq(nıshanlıq, tulǵalıq, kórinislik) - semiotika salasındaǵı túsiniq bolıp, belgilerdiń ulıwma teoriyası. Ikonlıq sózler óz formalarında qanday bolıwına qaray predmetti óz mánislerinde sáwlelendiredi hám A. Kruz aytıp ótkeni sıyaqlı, áyne eliklewishler (onomatopoeik sózler) ikonıqlıq dárejesin sáwlelendiredi, basqasha aytqanda, onomatopoeik sózlerde dawıslar óz qásiyetlerin “belgi etedi” [5:204].

“Ikon” terminini birinshi ret XIX ásir aqırında C. S. Peirs [6:448] tárepinen kiritilgen bolıp, ol belgi etiwshi hám ańlatıwshı ortasındaǵı baylanıslıq ózgesheligine qaray, belgilerdiń ush klasın anıqladı: **indekslik** belgi, **ikonlıq**(tulǵalıq,kórinislik) belgi hám **simvolıq** belgi.

Indeks belgisi - bul sırtqı kórinislik belgi bolıp, onıń belgisi hám ańlatatúǵın predmeti jaqınlıq bolıp, jaylasıw ornına qaray, waqtına qaray yaqı aralıǵına qaray baylanıslıqtı (mısalı, tütün órt belgisi) bildiredi.

Ikon(tulǵa,kórinis) belgisi - bul belgi etiwshi hám ańlatıwshınıń uqsaslıǵı, megzesligi boyınsha bir-birine baylanısqan belgi (mısalı, kartina yamasa fotosúwret).

Simvol belgisi - bul dástúriy yaqı jaǵdaylarına bola shártli baylanısıw arqalı sıpatlanadı (mısalı, mámleketlik bayraqlar).

Bul klasslar semiotikanıń ush basqıshın yamasa, belgi hám belgi forması ortasındaǵı ańlatpa hám belgi munasábetlerin ańlatadı [6:448].

Biraq, belgilerdiń (atap aytqanda, lingvistik belgiler) ikon, indeks hám simvollarǵa bóliniwi tolıq(anıq) bolıwı múmkin emes. R. O. Yakobson «В поисках сущности языка» shıǵarmasında keltirip ótkeni sıyaqlı [7:126], C. Peirsdiń semiotik klassifikaciyasınıń eń zárúrli qásiyetlerinen biri bul “belgilerdiń ush tiykarǵı klassları arasındaǵı parıq názik túsiniq bolıp bul tek salıstırmalı ierarxiyadagi parıq ekenliginde” dep esaplaydı. Izertlewshiniń atap ótiwınshe, belgilerdiń - ikonlıq belgiler, indekslik hám simvolıq bolıp bóliniwi ushın tiykar uqsaslıqtıń bar ekenligi yamasa joq ekenligi emes, al belgileytuǵın hám belgi ortasındaǵı ajıralmaslıq, sonıń menen birge, bul ekewi ortasındaǵı baylanıstıń faktlik yamasa sap shártli tán komponentlerdiń bar ekenliginde, al toparlaǵa ajratıwda bul faktorlardan tek birewiniń basqalardan ústınligi bolıwında ekenligin atap ótedi.

Indeks belgileri, ikon belgileri hám simvol belgileriniń qarama-qarsılıǵı shártlilik dárejesi boyınsha basqıshpa-basqısh dástúriylestiriliwı áste-aqırınlıq xarakterge iye: bul basqıshpa-basqısh tómen dárejedegi shártlilik (indeksler) bolǵan belgilerden dástúriy belgilerge (ikonlıq), jáne de dástúriy belgilerge – tásir etedi.

Alım R. O. Yakobson lingvistikalıq belgilerdi salıstırıw boyınsha Charlz Peirs hám Ferdinand de Sossyurlardıń pikirlerin salısrıpa ol sonı ańladı, birinshi izertlewshi “jetiliken” belgini ikonli, indeksli hám simvolı qásiyetlerdi birlestirgen belgi dep esaplaǵan, al aqırǵı – belgini ulıwma shártli, simvolıq dep esaplaytuǵınlıǵın aytıp otedi.

Bul jumıstıń teması bolǵan ikonlıq(tulǵalıq,kórinislik) belgiler C. S. Peirs tárepinen eki kishi taypaǵa bólingen – **sızılma, suwretler** hám **diagrammalar** [6:448]. Suwretler belgileytuǵın ańlatıwshınıń “ápiwayı sapaların” ańlatadı, al diagrammalarda bolsa ańlatıwshı menen ańlatpa ortasındaǵı uqsaslıq tek **bóleklerdegi baylanıslıqqa** tiyisli bolıp tabıladı. Ikonlıqtıń suwret belgisine - mısál hár qanday súwret bolıwı múmkin, al diagramma belgisine - mısál hár qanday diagramma bolıwı múmkin.

Ikonlıq(tulǵalıq, kórinislik) insannıń salıstırıw hám eliklewiniń ulıwma insaniy oylaw uqıplılıǵı bolıp, ol bir waqtıttıń ózinde psixolingvistik, yaǵnıy baylanıslı tájiriyeberge súyeniw arqalı sıpatlap bere alıwı bolıp tabıladı. Ikonlıq belgiler gereń hám gúneleklerdiń sáwbetinde, balalar sáwbetlerinde ushraydı hám sonday-aq Pidjin hám Kreol tillerinde, sırt ellikler menen sáwbetlerde keń qollanıladı. Tulǵalıq- Ikoniklik tekst kórinisinde, ásirese poeziyada kóp ushırıswı múmkin, bul jaǵdayda ol **sesli obraz** dep ataladı, sintaksis dárejesinde, mısalı, gáp aǵzalarınń tártibinde hádiyseler rejimin sáwlelendiriwshi (diagrammalıq ikonlıq), morfologiyalıq dárejede, mısalı, kóplikti qosımsha morfema menen kórsetiw (diagrammalıq ikonıqlıq) hám birlemshi sóz jasaw dárejesinde (suwretli ikonlıq, eliklew processinde uqsas akustikalıq ayırıqshalıqlarǵa iye til fonemaları járdeminde esitiletuǵın dawıstıń akustikalıq qásiyetlerin eliklew) kórinedi.

Lingvistikada ikonlıq munasábetler ádetde **sesli obraz (звукоизобразительность)** dep ataladı, biraq bul túsiniq júdá keń hám túrli hádiyselerge salıstırǵanda qollanılwı múmkin. “Sesli obraz” terminini ádetde sesli obrazdı hám ulıwma ikonlı sóz jaratıwdı belgilew ushın isletiledi. Olardı parıqlaw ushın **sub'ektiv** dawıs -suwret túsiniqleri kiritiledi (shaxs yamasa til toparında payda bolatuǵın mánis-dawıs baylanıslılıǵı, ádebiyattanıw ilimi hám psixolingvistikaniń úyreniw predmeti) hám **ob'ektiv** (sóz jasawda birlemshi eliklewish bolıp tariyxıy hám tipologik lingvistika, atap aytqanda, fonosemantikalıq túsiniqlerdi úyreniw predmeti esaplanadı) kiritiledi [8:288].

Tipologik tárepten **sesli obrazda** sózler bir-birinen júdá parıq etiwı múmkin. Kóbinese, ásirese, dáslepki izertlewlerde, barlıq ikonlıq sózlerdi eliklewish dep ataw múmkin yamasa dawıs simvolizmi túsiniqlerin shatastırıp jiberiwı yamasa hátte sub'ektiv dawıs simvolizmin ob'ektivtan ajrata almaydı.

Házirge shekem jáhán til biliminde dawıs simvolizmining hár qıylı túrlerin belgilew ushın da, **sesli obraz** sózleriniń óz aldına taypaların ajratıw ushın ornatılǵan terminologik apparat joq, bul bolsa izertlewshilerdiń óz-ara túsiniwin, sonıń menen birge, bul temaga arnalǵan ilimiy dóretpelerdi awdarmalawdı qiyınlastıradı.

Ulıwma alǵanda, adamdıń eliklew qábileti tómendegi tarawlarǵa jatadı : esitiw modallılıǵınıń sezimlerin eliklew – akustikalıq jol arqalı eliklew, yaǵnıy akustikalıq ayırıqshalıqlarǵa iye bolǵan sesli sózlerdi izbe-iz aytıw arqalı esitiletuǵın dawıstıń tiykarǵı akustikalıq qásiyetlerin jáne onıń elementleri izbe-izligin tákirarlaw; bunday sózler tiykarınan **eliklewishler** [9:165] yamasa **onomatoplar** (sound iconic words, onomatopoeic words, imitative, expressive

words, expressives t.b.) boladı. Misalı: *cok-adoodle* «ğog-ğo-ğoq», *platch* «shalp!»; vizual modallıq sezimlerde eliklew – artikulyar eliklewish (bul zattın formasın jüdä ulıwma mäniste im-ishara – belgilerin tákirarlaw sıyaqlı artikulyar tákirarlaw) jáne onıń keńislikte háreketleniw usılı, bunday sózler **sesli obraz** dep ataladı [10:166] (*expressive words, sound symbolic words, imitatives*), misalı, *teeny* «kishkentay» ikonlasıw arqalı baylanıs onın kishkene kólemlemede ekenliginiń súwretleniwı: tildin joqarıǵa kóteriliwı (nápes shıǵarılǵanda hawa aǵımı ushın tap ótkeldin payda bolıwı), *pumpkin* ikonlıq kórsetiliw zattın domalaqlıǵın labiallar(tillik) klasteri menen súwretlewde; iyiskew, seziw, dám tatiw – bul sezimlik usıllardıń sezimleri menen tikkeley bolmaǵan (misalı, bettin tegis emesligi yamasa tegisligi) – ol menen súykelisiw waqtında payda bolatuǵın dawıstı akustikalıq eliklew, anıq iyis yamasa dám – artikulyar eliklew arqalı uzatıladı (misalı, erinlerden paydalanıw menen jiyirkeniw sezimi); motor (úskene) háreketlerine eliklew – akustikalıq – artikulyator eliklew, eger biz dawıs penen birge keletuǵın insan fiziologiyalıq processleri haqqında aytatuǵın bolsaq (misalı, jóteliw, ınırıwı) olarǵa eliklew boladı. Bunday waqıtta, háreket hám usınıń menen birge eliklewshi dawıs tákirarlanadı. Bunday sózler eliklewish hám dawıs simbolizmi ortasında aralıq poziciyanı iyeleydi, lekin ádetde **dawıs simbolizminiń** keń qatlamına kiredi. Dvigatel háreketleriniń elikleniwde sap artikulyar bolıwı múmkin, sebebi vizual modallıq sezimlerin eliklewde, misalı, *totter* "qańǵalanıp júriw" bul halda sózlerde dawıs simvolıǵı klassifikaciyanadı hám eger háreket hám dawıs akustikalıq eliklew retinde birge kelse, bunday jaǵdayda sózler **eliklewish** boladı, misalı, *plump* "gúmp!" hám "qattı jıǵılıw" mánilerinde qollanıladı[4:18-24].

Inglis tilindegi sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de ikonlıq eliklewishler ámelde bolıp olar **kóriniske eliklewishler** dep ataladı. Kóriniske eliklewish sózler adamlardıń, haywanlardıń basqa da maqıluqlardıń háreketlerinen, olardıń eleslerinen, zatlardıń shaǵılısıp kóriniwlerinen, janıwshı zatlardıń hár qıylı formada kóriniwlerinen payda boladı.

Qaraqalpaq tilindegi kóriniske eliklewish sózler eliklew qásiyetine qaray bir neshe toparlarǵa bólinedi [11:22-24],[12:247-248]:

Háreketti bildiretuǵın kóriniske eliklewish sózler:

1. Adamnıń túrli form adaǵı háreketlerin bildiretuǵın eliklewler: Sarımbet tap uyqıdan shorshıp oyanǵanday **selk** etip, Mámбетке jalt qaradı (A. Áliev). Anda-sanda ayaǵı tayıp kegipti, joldıń ernegine **jalp** etip jıǵıladı (N. Dáwqaraev). Óybey degen kempirdin bád dawısı shıqtı da, **sılq** etip quladı (K. Sultanov).

2. Adam organizmindegi bolıp turatuǵın háreketke eliklewler: Ğayıpxannın qalpaǵı dirildep, saqalı **jıbir-jıbir** etip ketti (T.Qayıpbergenov). Qattı qorıqqanнан eki dizesi ele **qalt-qalt** etedi (sonda). Turmıs házligin, lázzat payızın kárgende onıń dimarı qurıp, jutqınshaǵı **búlk-búlk** etti (K. Sultanov). Sıpayı miyzam kórsetip tanawları **elp-elp** etedi (A. Álaev). Ğayratlı qızdın háreketinen qarawıtqan bileginiń bulshıq etleri **bult- bult** oynaydı (Q. Dosanov).

3. Adamnıń tula boyındaǵı kórinislerge eliklewler:

Bet-awız **satpar-satpar** kir (K. Sultanov). Erinleriniń jarıǵı **ayǵış-uyǵış** (sonda). Onıń beti **daǵal-daǵal** qara may edi. Toqpaqtay qara shashı **uwdar-duwdar** (K. Sultanov). Ustindegi bóz keylegi kózdiń jası menen topraqqa bilǵanıp **jaǵal-jaǵal**. Diz kiyiminiń balaǵı **pırım-pırım** bolǵan ǵarrı joldıń shetine shıǵıp juresine otırdı (S. Saliev).

4. Adamnıń atqa yaki basqa zatqa minip baratırǵandaǵı háreketiniń kórinisin bildiretuǵın sózler:

Alda birew **jalp-jalp** shawıp kiyatır ("Ámiwdarya"). Ol joldasına jetip, tezirek júre dep buyırdı da **gorp-gorp** jortıp ketti (sonda). Onıń suwıqtan qızarǵan jalańayaqları zánǵiden tómen túsip **salp-salp** etedi (I. Yusupov). Patıraqlap shabıwı menen bókeriwi **jalp-jalp** etip, toǵayǵa sıńıp ketti (T. Qayıpbergenov).

5. Kópshiliktiń háreketindegi kóriniske eliklewler: Keń alańǵa adamlar **lek-legi** menen kelip, salıńqı baslar joqarı kóterilmeydi (S. Saliev). Eń dáslep **apır-topır** oynap atırǵan balalarǵa kózi tústi (Á. Tájmuratov). Jasıl kók boyaw menen sırlanǵan aǵash kózgenekli sharbaq aldında xalıq **biǵan- jıǵan** (M. Aybek). Qay jer bolsa sol jer **shoq-shoq, top-top** diyxanlar (Sh. Seytov). Ol awıldın sırtındaǵı dalańlıqta **topar-topar** adamlardı kórdi (sonda).

6. Jansız zatlardıń háreketke keliwinen payda bolǵan kórinislerge eliklewler: Aspan áleminde lawlap jánǵan samoetlar **shır-shır** aynalıp, dushpan áskerleriniń ustine tústi (ózbek gúrrińleri). Túnlik samal menen kóternlip-basılp **jalp- jalp** etedi (Sh. Seytov). Onıń bekteriwi bir jaǵına awıp ketkenlikten **salp-salp** etedi (T.Qayıpbergenov).

7. Mayda nárselerdin júrgendeги yaki ushqandaǵı kórinisleri:

Putalardı tasirlatıp anda-sanda qoyanlar **sekeń-sekeń** etip qashadı ("Ámiwdarya" jurnalınan). Sherim moynı er basınday qayqayıp, **tırbań-tırbań** kóre qaldı jebir muń (S. Nurimbetov). Shıbınlar onıń ernine **úyme-júyme** bolıp ushıp qonıp júre (ózbek gúrrińleri).

8. Qolǵa uslap bolmaytuǵın zatlardıń kórinislerine eliklewler:

Awıldın shetindegi páskeltekte jaydın morısınan **buwdaq-buwdaq** tütün úzliksiz shıǵıp atır (A. Begimov). Birden **burq** etip atılıp shıqqan qan onıń basınan sorǵalap, moynına, bet-awızına awtı (A. Bekimbetov). Tawnazardıń qarap turǵan jaǵınan **burq-burq** etip shań kóterildi (sonda).

9. Kúshli jaqtılıqtıń kórinislerine eliklewler:

a) Tábiyǵı jaqtılıqtıń kórinisleri: Bir máhálleri kúnniń júzi **jilt** etip ashılıp ketedi ("Jetkintek" gazetasınan). Bir waqıtları **jalt-jalt** etip shaqmaq shaǵadı (Ó.Xojaniyazov). Oǵan jarısa kók gúmbezindegi juldızlar **jilt-jilt** etedi de kózden ǵayıp boladı (K. Sultanov). Jerge qumartqanday juldızlar **jumıń-jumıń** etedi ("Ámiwdarya" jurnalınan).

b) Janıwshı zatlardıń kórinislerine eliklewler:

Poezd aldındaǵı eki shırasın **jilt-jilt** jaǵıp, tusımızdan ótti (G. Izimbetov). Atqan sayın toptıń awızınan otlı jalın **jarq** etip shıǵadı (K. Dosanov). Xan otawınıń shańıraǵınan shashıraǵan jalın juldız sımıǵınday **jalt-jalt** etedi (A. Álaev). **Jilt-jilt** etip jánǵan lampochkalar uzaqtan kózge túsedi. Oǵan juwap iretinde lawlap jánǵan otlar, **jarq- jarq** etip kórinedi (N. Dáwqaraev).

v) Shaǵılısıp kórinetuǵın zatlardıń kórinisine eliklewler:

1. Qural-ásbaplardın shağılısıp kóriniwleri: Qazıwshılardıń belleri ılaydı atqan sayın kúnge shağılısıp **jarq-jarq** etedi (S. Arıslanov). Qan qızıw menen sermelgen qanjar Keneges diyxanlarınń qolında **jalt-jult** ete basladı (I. Qurbanbaev). Onıń qolındaǵı shıǵanaq boylı aq suyek saplı pıshaq **jalt-jalt** etedi (T. Qayıpbergenov).

2. Qolǵa salatıǵın yamasa taǵıp júretıǵın zatlardın shağılısıp kóriniwleri: Tóрге jaqın otırǵan sarı oraypekli qız basın kótergende, gúmis monshaqlı sırgası menen murnındaǵı árebegi otqa shağılısıp **jult-jult** etedi (K. Sultanov). Onıń barmaqlarındaǵı altın saqıynalar **jalt-jalt** etti (sonda). Qolındaǵı bilezikleri **jarq-jurq** etedi (S. Saliev). Qulaqshınıń mańlayındıǵı bes juldız ot sáwlesi menen **jalt-jalt** etti (sonda). Sonıń guwasınday jası úlkenniń óńirindeǵı gúmis medallar **jarq-jarq** etedi (Á. Atajanov). Bóriktiń shıtıraq monshaqları **jalt-jalt** etip sulıwǵa japqan sáwkeledey jarasıp tur (K. Sultanov).

3. Basqa da jıltır zatlardın shağılısıp kóriniwleri: Sarǵısh shashı kún menen shağılısıp **jult-jult** etedi (X. Seytov). Tún tınıshlıǵına tamılıp mǵligen terek japıraqları ushqın atqan ay nuri menen **jult-jult** etedi (Ó. Xojaniyazov). Bular órge taman júrgep sayın muz tegislenip **jalt-jalt** etedi (Ó. Ayjanov). Agash penen tamlardıń sıbawına qalın bolıp qatqan qıraw azanǵı waqıtları **jult-jult** etip kórinedi (M. Aybek). **Jult-jult** etken qum qıyrshıqları tershigen betke jabıladı. Suw betine shapship shıqqan balıqtın qalashı jalt etip kórinedi (Ó. Ayjanov).

10. Kózdıń hár túrli formada kóriniwleri:

Hár qaraǵan sayın onıń qaramıqtay kózlerinde **jult-jult** etip ushqın oynaydı (T. Jumamuratov). Ol ne gep?—dewge tili keldi de, móldiregen qara kózin **jalt-jult** etkizip Periyzaǵa qaradı (A. Begimov).

Sesli obrazlar boyınsha alıp barılǵan izertlewlerdi kórip shıǵıw arqalı sonday juwmaqqa keldik, kópshilik avtorlar dawıs suwretleytuǵın sózlerdi sóylewdiń túrli bólimleri kórsetilgen leksik kategoriya dep esaplap, olardıń sóz jasalıw processinde joqarı ónimdar ekenligin dáliyllep kórsetedi.

Lingvistikalıq mánisler dúnya haqqındaǵı bilimimizdiń tek málim bir bólegin beredi, bul bilimlerdiń tiykarǵı bólegi biziń ańımızda hár qıylı psixikalıq strukturalar - túrli dárejedeǵı quramalıqlıq / abstraktlıqlıq túsiniqler formasında saqlanadı. Kontseptual tarawlar lingvistikalıq mánislerdi túsiniwdi támiyinleytuǵın bilimler bloklı bolıp tabıladı.

Joqarıda keltirip ótilgen maǵlıwmatlardan sonı anıqlawǵa boladı, inglis hám qaraqalpaq tillerinde eliklewishtiń kóriniske eliklew túri ámelde birdey bar. Álbette bul eki tilde kóriniske eliklewish túrli toparlarǵa bólingen. Eliklewishler - ortalıq, adamlardıń dógerek átiraptı, ózleri gúzetken hádiyse, zatlar hám háreketlerdi eliklew etiwlerine qaray sózlik quramı túrlishe bolıwı múmkin. Bul eki tilde mádeniyatına say eliklew etiwleri kóriniske eliklewishlerdiń adamlar tárepinen konsepciyalıq qabıllawı birdey, biraq olar tárepinen ikonlıq súwretlewi azlı-kem parıq bar ekenligin bayqawǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR

- Hinton, L. Sound Symbolism / L. Hinton, J. Nichols, J. Ohala. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 384 p.
- Воронин, С. В. Основы фоносемантики / С. В. Воронин. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 248 с.
- Ideophones. Typological Studies in Language 44. – Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.
- Флакман М.А. Диахроническое развитие звукоизобразительной лексики английского языка Том I. Санкт-Петербург, 2015. 18-24 с.
- Croft W., Alan D., Cognitive Linguistics. The UK CUP. 2004. – 7, 204 p.
- Пирс, Ч. С. Избранные философские произведения / Ч. С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
- Якобсон, Р. О. В поисках сущности языка / Р. О. Якобсон // Семиотика: Антология. – М. Академический Проект, 2001. – 111-126 с.
- Комарницкая, Л. А. Субъективный и объективный звукоимовизм в английском языке: дис. .. канд. филол. наук: 12.00.06/ Лариса Антоновна Комарницкая. – Черновцы, 1985. – 288 с.
- Воронин, С. В. Звукоподражание / С. В. Воронин // Лингвист. энцикл. словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 165-166.
- Воронин, С. В. Звукоимовизм / С. В. Воронин // Лингвист. энцикл. словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 166.
- Ембергенов У. Хэзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1990. – 22-24 б.
- Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi Qaraqalpaq Ádebiy Tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasalıw. Morfologiya. Nókis. Bilim. 2010. - 247-248.
- <https://detection.uz/en/translate/>
- <https://macmillaneducation.my.salesforce-sites.com/help/>
- <https://www.merriam-webster.com/wordplay/bird-sounds>

Rezume. Taqlid so'zlari (onomatopoeia) har qanday tilning tilshunosligida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpaq tillaridagi taqlid so'zlarning ikonlik yoki ko'rinishni taqlid qilish turi haqida ma'lumot berilgan bo'lib, ikonlikning tilning paydo bo'lishi bilan bog'likligi bo'yicha olimlar tarafidan ilgari surilgan fikrlarni misollar bilan keltirib o'tad'i. Shuningdek taqlid so'zlarning bu turining har ikki tilda klassifikatsiyalanishini ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: ikonlik, his-tuyg'u, ko'rinishlik, koncept, simvol, obraz, ovoz, onomatopia, sub'ektiv.

Концепции иконичности или изобразительные слова-подражания в английском и каракалпакском языках

Резюме. Словаподражания (ономатопеи) занимают важное место в лингвистике любого языка. В данной статье приведены сведения об иконичности или изобразительное подражательных слов в английском и каракалпакском языках, а также приведены примеры выдвинутых учеными идей относительно связи иконической подражательности и возникновения языка. Также показана классификация этого типа слов в обоих языках. Также показана классификация этого типа слов в обоих языках.

Ключевые слова: иконичность, эмоция, изобразительность, концепт, символ, образ, звук, звукоподражание, субъектив.

Concepts of iconicity or figurative imitative words in the English and Karakalpak languages

Summary. Imitative words (onomatopoeia) occupy an important place in the linguistics of any language. This article provides information about iconicity or figurative imitative words in the English and Karakalpak languages, and gives examples of the ideas

put forward by scientists regarding the relationship between iconic imitateness and the emergence of language. It also shows the classification of this type of words in both languages.

Key words: iconicity, emotion, figurative, concept, symbol, image, sound, onomatopoeia, subjective.

ЗАМАНАГӨЙ БАСПАСӨЗДЕ ИНТЕРВЬЮ ЖАНРЫ

Бекбаулиев Д.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Адамзат цивилизациясының раўажланыў басқышларында, еле ғалаба хабар қуралларының қәлиплесип үлгермеген дәўиринде-ақ, инсанияттың дүньяны билиўге болған қызығыўшылығы, информацияға, жаңалықларға болған талабы журналистиканың қәлиплесіўине тийкар жаратты десек қәтелеспеген боламыз. Буны биз жәхән журналистикасы тарийхы ҳақындағы илимий дереклерден де көриўимизге болады. Миллион жыллар даўамында саналы адамлардың пайда болыўы менен олар этирапта болып атырған хәр қыйлы ўақыя хәдийселер ҳақында билиўге қызыққан. Олар дәслебинде хәр қыйлы имә-ишаралар, мимикалар менен өзлерин қызықтыран көринислерге анықлық киргизіўге ерискен болса, олардың ең әхмийетли қарым-қатнасының тийкары болған сөйлесіў, тилдің пайда болыўы менен адамзат өзлери қызыққан мәселелер жөнинде бир-бирине түрли сораўларды беріў арқалы жүзеге келип атырған жаңалықлардан хабардар болып отырған.[1]

Мине, усылайынша адамлар арасында сәўбетлесіў мәденияты қәлиплесе баслаған. Бизің эрамызға дейинги VI-V әсирлерде-ақ әйемги дүнья мәдениятының ошағы болған Афина, Цицилия, Рим мәмлекетлеринде ораторлық мектеплерге тийкар салыныўы (Аристотель, Цицерон, Демосфен, Лисийлердің ораторлық – шешенлик мектептери) сәўбетлесіў жанрының буннан былайда жетилисіўине тийкар жаратқанын көремиз.[2] Аристотельдің бәсекелеси хәм Афина Ораторлық мектебинің баслығы Исократ (эрамыздан алдыңғы 436-338-жыллар) өзинің жазба естеликлеринде «...Бир-биримизди исендиріў хәм нени қәлесек соны түсиндире алыў сыяқлы туўма талантқа ийе болыўымыз тек хайўанларға тән болған турмыс тәризин ылақтырып таслаў имкәниятын берип ғана қоймастан, бәлким биргеликте қалалар қурыўды, ызамлар шығарыўды, өнерментшилик хәм хәрқыйлы мәдениятларды қәлиплестириўге имкәният жаратып берди. Улыўмаластырып айқанда, бизлердің нелерди ойлап табыў бағдарындағы жетискенликлеримиздің инсанның бири-бири менен сөйлесе алыў байланысы » - деп есеплайды. Солай екен, заманагөй журналистикадағы информация жанрының ең ахмийетли түрлеринің бири болған интервью (сәўбетлесіў) жанрының пайда болыў хәм қәлиплесіў тарийхы узақ өтмишлерге барып тақалады десек қәтелеспеймиз. Бул бағдарда дүньяның ең раўажланған мәмлекетлери илимпазлары тәрепинен илимий изленислер алып барылмақта. Мәселен, Москва мәмлекетлик университетинің журналистика факултетинің профессоры Е.П.Прохров, журналистика хәм ғалаба камуникация университетинің профессорлары Қ.Ерназаров, М.Худайкулов, Өзбекстан миллий университетинің профессоры Ю.Хамдамов, мийнетлеринде интервью жанрының ахмийетине айрықша итибар қаратады, журналистлердин адамлар менен мүнәсийбетте болыў мәденияты ҳақында өзинің пикир усынысларын билдиреди. Профессор Қ.Ерназаров “Репартерлық хызметинің теорясы хәм әмелияты” атамасындағы оқыў қолланбасында сәўбетлесіўдин бир неше ахмийетли басқышлары ҳақында тоқталып өтеди. Журналист адамлар менен сәўбетлесіў ўақтында қандай мүнәсибетте болыў керек-деген сораўға, биринши нәўбетте “Өзинди өзін емес, бәлким, этираптағылардың мүнәсип баҳалаўына ерисиў айрықша ахмийетке ийе екенлигин” және бир мәрте тастыйықлайды. Автор мине усы талаптардан келип шығып интервью жанрында жұмыс алып барыўшы журналистлерге төмендеги қағыйдаларға әмел қылыўды ўазыйпа етип жүклейди. Биринши қағыйда: “Хеш қашан адамларға менсинбей қарама, болажақ сәўбетлесинизге өткинши, ўақтыншалық, әдетий сөйлесіў деген кейпиетта бармаң, сәўбетлесиниздің социялық жағдайы, әмели хәм байлығы жағынан өзін жоқары дәрежеге ылайықпан деген түсиникте болыў итамаллығы ядыңыздан шықпасын...” Хәр қандай жағдайда сәўбетлесинизге шын кеўилден мүнәсибетте болып атырғаныңызды көрсете билин. Журналист өзинің “Мени” ҳақында азырақ ойлаў керек. ” ...Итибарлы болың, сәўбетлесинизди еситиўге хәм аңлаўға уйрениң!. Олардың өзлерин толқынландыратуғын машқалалар ҳақында сойлеўин хошаметлеп барың.” Сәўбет темасы шеңберинде қызығыўшылықты пайда қылыў, тийкарғы мәселе бойынша әдеплик пенен анық сораўларды бере билиў, жуўапларды анализлеп анық жуўмақлар шығарып билиў, журналистке болған исенимди беккемлейди. Журналист тек сораў беріўши ғана емес ал тыңлаўшыда болыў керек. Бул талапты қанаатландырыў мақсетиндеги исленген хәрекетлер нәтийжесинде жыллар өтип халықтың саўатын ашыўға, турмыс шәраятын жақсылаўға соның менен бирге алға илгерилеўлерге урынған хәм имкәнияты дәрежесинде өз миллий баспасөзиниң пайда болыўына ерискен. Бул көринис жыллар даўамында бир неше дәўирлерди басынан өткерип өз формасына ийе болған, яғный бүгинги күнги Қарақалпақстан журналистикасының тийкары салынған. Информацияға болған талап хәр қандай жәмийетте оның раўажланыўының тийкары болып есапланады. Баспасөздің әхмийети соннан ибарат адамның жәмийетте тутқан орнын идеялық әхмийетин белгилейтуғын тәреплердің бири. Себеби, баспасөз социаллық турмысты сәўлелендириў арқалы ўақыяларды билдирип, талқылаў хәм адам санасына қайта тәсир етиў күшине ийе. Ғалаба хабар қураллары жәмийетлик информацияларды топлаў, қайта ислеў хәм тарқатыў функцияларын атқарады хәм инсаният жәмийетшилигинде оның қәлиплесіўде үлкен орын туттады.

Рәсмий хабар Мәмлекеттің сиясий турмысында жүз берген ўақыялар Өзбекистан Республикасы Олий Мажлиси сессиялары хәм Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинің сессияларының болып өткенлиги